

Kultura v katakombách

Times Literary Supplement No 4,533, February 16-22,1990, pp. 171,176

Roger Scruton popisuje „podzemní“ univerzitu, jejímž prostřednictvím mezinárodní síť významných učenců pomáhala Československým vědcům a studentům dále pracovat.

Po podepsání helsinských dohod z roku 1975 ratifikovala československá vláda Mezinárodní pakt o politických a občanských právech, který Československo podepsalo v roce 1968, během Pražského jara. Svoboda informací a základní práva definovaná Chartou Organizace spojených národů se tak v Československu stala zákonem (pokud se vůbec může něco stát zákonem v zemi, jejíž vládci jsou z moci zákona vyjmuti). Charta 77, zveřejněná v lednu 1977, odsoudila praktiky tajné policie (která po třicet let fakticky v Československu vládla), které tento zákon zásadním způsobem porušovaly. Od té chvíle nebyla obrana „lidských práv“ abstraktním apelem k principům morálky, nýbrž konkrétní aplikací psaného práva komunistického státu.

Povzbuzeni touto atmosférou začali pražští topiči a metaři naléhat na své západní kolegy, aby odmítli oficiální dělení na „legální“ shromáždění, která se konala na univerzitách (pod záštitou profesorů jmenovaných spíše za své politické zásluhy než za jakoukoliv inklinaci k vědecké práci), a mezi „nelegálními“ schůzkami, které organizovali oni sami. Povzbuzení příkladem Kathleen Wilkesové – oxfordské filosofky neohroženého charakteru – univerzitní učitelé začali navštěvovat své československé kolegy, s nimiž se především setkávali na seminářích organizovaných Juliem Tominem. Návštěvy se uskutečňovaly asi jeden rok, přičemž návštěvníci, včetně rektora oxfordské Balliol College, byli hromadně vypovídáni z Československa. Julius Tomin byl pronásledován policií a emigroval i s rodinou do Anglie. Pro západní tisk i pro většinu západních vědců tím celá věc skončila. Nicméně pro pomoc našim československým kolegům byla k dispozici nevelká částka peněz. Čtyři z filosofů, kteří navštěvovali Tominův seminář – Kathleen Wilkes, Alan Montereore, Bill Newton-Smith a já sám – se rozhodli použít těchto peněz a založit vzdělávací nadaci. Dohodli jsme se, že i když naše záměry byly charitativní a nebyly v rozporu s právem anglickým ani československým, že naše činnost nebude prováděna otevřeně a že nejlépe našim československým kolegům posloužíme, budeme-li pracovat tajně.

Jména Oxfordské univerzity a Čech se nespojila v historii poprvé; jiný rektor Balliol College, John Wyclif, dlouhou dobu předtím poskytl inspiraci myšlení a názorům reformátora Jana Husa. Když jsme naši nadaci pojmenovali Husovým jménem, jednali jsme spíš impulzivně než moudře, jak se později ukázalo, když jsme museli se značným úsilím vysvětlovat našim převážně katolickým přátelům na Moravě a na Slovensku, že nejsme nějakým dalším pokusem šířit český evangelismus. Nakonec jsme však díky tvrdé práci a uplatněním jednoduché ale nutné zásady, že naším členem nesmí být žádný Čech ani Slovák, získali důvěru početné sítě lidí, z nichž žádný neznal plný rozsah naší práce.

Lidé, s kterými jsme nejdříve navázali kontakt, byli tzv. „disidenti“. V té době se jim dostávalo pramálo uznání ze strany západních velvyslanectví i západních univerzitních učitelů, z nichž většina zbaběle přijala komunistický monopol publikační a vědecké činnosti. Stejným způsobem se provinily katedry slavistiky, jejich členové se ve velké míře vyhýbali jakémukoli setkání, které by mohlo ohrozit jejich drahocenné oficiální kontakty. Došlo-li k pozvání k návštěvě kolegy, který byl „v nemilosti“, nebo k návštěvě tajného semináře, neměli tito lidé prostě zájem. A když se člověk jen zmínil o tom, že prohlášení v tisku vyjadřující, že jedinou pravou kulturou Československa je kultura existující v podzemí, by bylo významným veřejným aktem ve službách dobré věci, dostalo se mu obvykle podrážděného výsměchu.

Ve skutečnosti „disidenti“ byli jedinými normálními lidmi ve společnosti gergezenského šilenství; byli jediní, kteří odmítali následovat své krajany ke korytu korupce, do kterého jim Strana nalévala jejich denní krmnou dávku. Proto jsou jim také dnes svěřeny nejvyšší státní funkce.

První, kdo nás pozval ke spolupráci, byl teolog Ladislav Hejdánek, s kterým jsem se seznámil v roce 1980 a který mně nabídl, abych přednášel v jeho semináři, konaném pravidelně každý týden. Schůzek se zúčastňovali mladí lidé, kterým bylo upíráno univerzitní vzdělání, učitelé, kteří ztratili svá místa, tajní kněží – dokonce utajení františkáni, příslušníci jejich řádu byli vystaveni značnému riziku, kdyby byli objeveni tajnou policií. Často – zvláště když úřady objevily, že má přijet západní host – byly semináře přepadány a jejich frekventanti byli nuceni strávit dva dny ve vězení. A všichni účastníci byli vystaveni neustálému drobnému šikanování, včetně odpírání těch výhod – od bytů až po vzdělání – nad kterými si Strana nárokovala monopol. Ale semináře pokračovaly, studenti přicházeli v určenou hodinu v pečlivě naplánovaných odstupech a po špičkách, aby je na schodech nebylo slyšet, a u dveří se ohlašovali šeptem. Hosté přijížděli z Holandska, Francie, Velké Británie, Spojených států a z Německa. Mnozí byli nervózní a měli také proč – zatčení a vyhoštění ze země byla častým jevem. Jeden z návštěvníků – Jacques Derrida – byl dokonce pod vykonstruovaným obviněním zatčen a byl propuštěn teprve po nátlaku prezidenta Mitteranda. Bylo pro nás jistým povzbuzením, když jsme si uvědomili, že si tajná policie nedokázala zjistit, jak vysoké má Derrida příznivce.

Hejdánkova statečnost byla nedocenitelným dobrodiním. Dokud si úřady myslely, že se zajímáme o Hejdánkovy nápadné semináře, přepisovaly nám pouze symbolický význam. Jevili jsme se jim jako skupina západních akademických donkichotů, kteří se periodicky vybíjejí v protestech proti porušování lidských práv a využívají k tomu excentrických prostředků nabízených Ladislavem Hejdánkem. To však byla jen kamufláž, za níž se nám podařilo vybudovat síť tajných seminárních skupin – nejen v Čechách, ale i na Moravě a na Slovensku. Začínali jsme s filosofií, oborem, v němž pracovala většina z našich původních kurátorů a ve kterém jsme našli obětavého spolupracovníka v Petru Rezkovi – nočním hlídači a vrátném, který je nejotevřenějším a nejvzdělanějším českým filosofem. Brzy jsme však zajišťovali přednáškové cykly v tolika oborech, v kolika si to naši českoslovenští kolegové přáli: v sociálních a politických vědách, teologii, historii, hebrejštině, literatuře, výtvarném umění, hudbě a teorii architektury. Mezi našimi přednášejícími bylo mnoho velmi významných a známých osobností: Richard Rorty, Alain Finkielkraut, C.H.Sisson, David Pryce-Jones, Michail Berkeley, Judith Weir, Julian Mitchell, Jean-Paul Vernant, Jürgen Habermas, Leon Krier, Quinlan Terry, Peter Fuller, Carol Rumens, Thomas Nagel, Steven Lukes, David Selbourne a mnozí další. Každý vždy cestoval s nákladem knih, pásků a rukopisů, zatímco jinými cestami se do země pašovala tiskařská zařízení, fotokopírovací stroje, vazačské stroje a bezpočet dalšího zařízení pro „kulturu v katakombách“. Zároveň jsme podporovali vznik sesterských nadací ve Francii, v Německu, USA a Kanadě, čímž jsme dosáhli mezinárodní dimenze, která se později, v letech temna, která měla teprve přijít, tak velmi osvědčila.

Jako mnoho dalších našich spolupracovníků pracoval Ladislav Hejdánek jako topič – poslední ze série podřadných zaměstnání, která pro něj začala v roce 1952, kdy byl krátce zatčen jako aktivní křesťan. V roce 1981 mu choroba páteře začala ztrpčovat život. Nemohl sedět a nakonec byl neschopen vykonávat svou práci. Úřady došly k závěru (pro který samozřejmě neexistuje žádné právní opodstatnění), že signatář Charty 77 nemá nárok na invalidní důchod. Sdělily Hejdánkovi, že musí nastoupit zpět do práce nebo bude obviněn z „příživnictví“. Navíc, jelikož chartisté nemohou být invalidé, bude muset pracovat na plný úvazek. S jistou úzkostí a nejisti, jaké to může mít následky, jsme se rozhodli k neobvyklému kroku a poskytli jsme Hejdánkovi oficiální stipendium prostřednictvím Československé státní banky. Hejdánek přijal peníze s velkým zdráháním a pouze s podmínkou, že je rozdělí mezi lidi, kteří je potřebují víc než on.

Bylo by bývalo bezpečnější proplácet takové stipendium prostřednictvím nějaké instituce, jejíž oficiální statut by nemohla popírat ani Komunistická strana Československa. Bohužel když jsme se na takové instituce obrátili (včetně Anglikánské církve), neuspěli jsme. Převládá názor, že naše činnost je „provokací“, nebezpečně ohrožující politickou rovnováhu a poškozující nejen snahy o mír, ale i ty, jimž chceme v Československu pomoci. Bylo nám mnohokrát řečeno, že máme pracovat „s“ režimy ve Východní Evropě a ne proti nim.

Kurátoři naší nadace zastupují nejrůznější strany a proudy politického spektra (i když mírně převažuje levice). Avšak žádný z nich nemohl přijmout takové stanovisko. Naše nadace nás zavazovala podporovat vzdělávací a kulturní aktivity v Československu. Takovou činnost československý právní řád výslovně dovoluje, a proto ji bylo možno považovat za politickou snad jedině proto, že se tajné policii zlíbilo ji trvale pronásledovat. Z osobní zkušenosti jsme se poučili, jaký gigantický podvod je páchán na Čechách a Slovácích, a uvědomili jsme si, že jejich kulturní tradici a vzdělanost může zachránit právě jen ta práce, kterou tak obětavě dělali naši přátelé. Začali jsme tedy zakládat další, pouze nominální organizace, jejichž prostřednictvím jsme mohli vyplácet naše oficiální stipendia tak, aby jména jejich příjemců nemohla být spojována ani s námi ani mezi sebou. Tímto způsobem jsme umožnili mnoha lidem vzdát se svého vyčerpávajícího zaměstnání a vrátit se na chvíli ke studiu a k vědě. Do poloviny osmdesátých let se tak podařilo vybudovat naplno pracující podzemní univerzitu. Výsledky jejího výzkumu byly publikovány v samizdatu a v nakladatelství Atehaeum Press, které jsme založili v Oxfordu a jehož publikace byly zpětně pašovány do Československa. Jediné, co univerzita neměla, bylo právo udělovat tituly.

Proč se tedy o toto právo neucházet? Měli jsme ve svém středu některé z nejrespektovanějších západních učenců, do jednoho oddaných naší práci a oprávněných vykonávat zkoušky. Naši českoslovenští spolupracovníci nás žádali, abychom udělovali diplomy jejich studentům, kteří většinou díky politickému profilu svých rodičů, neměli jinou možnost dokázat své schopnosti či posílit své sebevědomí. Naši přátelé se domnívali, že nás přece nemohou odmítnout takové instituce jako Svobodná univerzita v Západním Berlíně nebo britská Open Univesity, které jistě dovolí československým studentům, aby na nich mohli tajně vykonat zkoušky – jaké však bylo naše zděšení, když nám tyto instituce – včetně Buckinghamské univerzity, údajně zasvěcené ideji svobody – odmítly pomoci. Po bezpočtu bezvýsledných jednání a korespondence jsme museli opustit projekt, který by pro Open University, Freie Universität a Buckingham, kdyby za něco stály, měly být první prioritou. Nakonec se nám podařilo přesvědčit jednu anglickou univerzitu (lépe řečeno některé lidi na této univerzitě), aby nám dovolila učit jeden z jejich externích diplomových kursů. Zkoušky se potom tajně psaly v Československu a protokoly se pašovaly do Londýna.

V polovině osmdesátých let, díky štědrému daru od George Sorose (který bude v budoucnu jistě oslavován nejen jako veliký maďarský patriot, ale také jako jeden ze zachránců Střední Evropy), jsme mohli svou činnost rozšířit na Moravu. Při budování naší sítě zde hráli rozhodující roli tři lidé: Milan Jelínek, bývalý profesor francouzštiny, vyloučený z brněnské univerzity po roce 1968; Petr Oslzlý, dramaturg brněnského Divadla na provázku; a Jiří Müller, dělník v továrně na hasicí přístroje, který po pěti a půl letech ve vězení zasvětil svůj život vytvoření celostátní aliance – často sahající až do paláců moci – proti komunistické nadvládě. Müller zorganizoval samizdatovou edici Prameny a samizdatové nakladatelství, pro něž jsme poskytli zařízení. Za pomoci místního počítačového odborníka vyvinul české a slovenské programy, použitelné na počítačích Amstrad. Tím se naše práce dostala na kvalitativně novou úroveň.

Prostřednictvím Jiřího Müllera mohli oficiální univerzitní učitelé diskutovat se svými ilegálními kolegy, oficiální ekologové si mohli vyměňovat výsledky svých výzkumů se svými vyloučenými protějšky, soudci mohli poskytovat rady obětem stranických perzekucí, výtvarníci, spisovatelé a hudebníci mohli navazovat styky se západními umělci, aktivisté

opozice se mohli vzájemně radit a odborníci mohli nabídnout své znalosti pro protikomunistický odboj. Přitom všem zůstával Jiří Müller vždy skryt. Málo z těch, které přivedl dohromady, se s ním vůbec setkalo, a ještě méně lidí znalo celý rozsah jeho práce. Pod jeho přímým vlivem se naše práce tak rozrostla, že jsme ji museli rozdělit do několika sekcí a museli jsme řady kurátorů rozšířit o dva výtvarníky, hudebního skladatele, teologa a novináře – každý z nich už pro nás delší dobu nadšeně pracoval. Měli jsme najednou celou škálu nových úkolů: organizování koncertů české hudby, v jejichž programech byla díla zakázaných skladatelů šikovně promíšena s oficiálními skladbami; pořádání výstav (jako např. londýnská výstava Jana Šimka v loňském roce) děl, která nebylo možno v Československu oficiálně prezentovat; vytvoření celostátní sítě ekologů, která spojovala oficiální a neoficiální vědecké pracovníky i jejich západní kolegy v boji proti tomu, co asi bude nejtrvalejší pohromou, kterou komunismus odkázal budoucnosti. A tak dále.

A potom nás postihla těžká rána. V této době už většina našich kurátorů tím či oním způsobem přišla o československé vízum a nemohla do Československa jezdit. Zároveň však, od zatčení Jacquese Derridy, se úřady nepokusily naši činnost přímo ohrozit. Ale loni v létě byl zatčen organizátor naší práce na Slovensku Ján Čarnogurský, obviněn z „podvracení republiky ve spolupráci s cizí mocí“ a vystaven dlouhým měsícům vyšetřovací vazby (které však přestál s příkladnou neústupností). Ale stal se zázrak: soudce se vzepřel příkazu a jeho rozsudek zněl „nevinen“. Prokurátor se odvolal a Čarnogurský zůstal ve vazbě z rozhodnutí komunistické strany. Jenže v tom okamžiku už byla blahoslavená Anežka česká svatořečena a nastal čas zázraků. O dva týdny později byl Čarnogurský amnestován a stal se místopředsedou vlády své země pověřeným změnit (nebo lépe řečeno znovu vytvořit) její právní řád. To už jiný z našich spolupracovníků byl prezidentem republiky a za několik týdnů jsme s úžasem spatřili naše přátele v nejvyšších státních úřadech země a jejich rozduchané nepoddajné hlavy, jak nezvykle vykukují z nově koupených obleků a límečků s kravatami. Mezi těmi, kteří s námi pracovali, jsou nově zvolení rektori Karlovy univerzity, Masarykovy univerzity (jak se opět jmenuje univerzita v Brně), Univerzity Palackého v Olomouci a Univerzity J.A.Komenského v Bratislavě. Zde si nemohu odpustit ironickou poznámku; neboť pouhý pohled na složení kuratoria naší nadace nám ukáže, že neobsahuje nikoho, kdo by se aspoň vzdáleně blížil postavení rektora. Na druhé straně, kdybychom někoho takového měli, nikdy bychom nebyli dokázali to, co jsme dokázali.

Jakou skutečnou hodnotu má celá tato „kultura z katakomb“? V přepočtu na jednoho obyvatele Československo vyprodukovalo, a stále ještě produkuje, větší počet aspirujících spisovatelů, umělců, hudebníků a vědců než kterákoli jiná země světa. Bylo tudíž téměř nemožné rozeznat, kdo z těch, kteří byli údajně zakázaní nebo vytlačeni z oficiální kultury, byli skutečně obětmi cenzury. Ať bude československý tisk jakkoli svobodný, nikdy nedokáže publikovat víc než pouhý zlomek toho, co se pro něj lidé budou snažit psát. Také samizdatová produkce obsahovala mnoho děl průměrných a podprůměrných, která, při absenci „tržních mechanismů“, které by kontrolovaly tok slov, byla publikována zároveň s díly geniálními, která si zaslouží celosvětovou pozornost.

A geniální díla rozhodně vznikala. Mezi zakázanými autory byli prozaici Ladislav Dvořák a Ivan Klíma, exilový spisovatel Jiří Gruša, Václav Havel, kritik Václav Černý – o takových autorech jako Vaculík, Kundera, Škvorecký, Reynek, Holan, Uhde, Kantůrková, Šimečka a tuctu dalších ani nemluvě. Jejich díla byla často překládána, vycházela ve velkých nákladech v exilu a byla dychtivě čtena ve své vlasti. Oficiálně však nebylo vydáno ani jediné. Určitou představu o této kulturní katastrofě si lze udělat na základě srovnání oficiálně publikovaného slovníku moderních českých spisovatelů (M. Blahynka [ed.]: Čeští spisovatelé 20. století, Praha 1985) se slovníkem neoficiálním, který vydalo nakladatelství 68 Publishers v Torontu (J. Brabec [ed.]: Slovník českých spisovatelů, Toronto 1982). Toto duchovní cvičení odhalí šokující propast, která se vytvořila mezi kulturou oficiální a neoficiální, a ukáže, že skutečné talenty stále více a více inklinovaly k oblasti neoficiální.

Hodnotíme-li oblast neoficiální kultury, nesmíme zapomenout na zprostředkující vliv polooficiální kultury, představované takovými institucemi jako je Divadlo na provázku Petra Oslzlého nebo Jazzovou sekcí Svazu hudebníků a jejími odnožemi. V šeru této zóny se odehrávala značná část naší činnosti, a když byla Jazzová sekce kriminalizována a její vůdci zatčeni, pomáhali jsme vybudovat nové polooficiální struktury, které řetězem vzájemné podpory spojovaly město s městem. I v akademickém a vědeckém prostředí se důležitá práce nedělala oficiálně nebo neoficiálně, ale polooficiálně, přičemž knihovníci tajně opatřovali svým talentovanějším, ale zakázaným kolegům materiály, ke kterým oficiálně neměli přístup ani jedni ani druzí. Články uveřejňované pod pseudonymy v samizdatových časopisech (z nichž dva – Kritický sborník a Střední Evropa – neměly co do kvality v oficiálním tisku soupeře) byly často dílem lidí pracujících v nejistých pozicích v oficiálních institucích. Několik z nich vyučovalo v tajné „Večerní univerzitě“, což byla jedna z našich struktur, která nabízela diplomové kursy bohemistiky, historie a literatury, zatímco jiní se věnovali překládání zakázaných autorů jako byli Hayek nebo Voegelin a předávání informací kolegům na Západě. (Např. při přípravě článku o československém právu jsem měl možnost konzultovat svůj text s praktikující soudkyní, která patřila do okruhu spolupracovníků Jiřího Müllera, pomocí šířovaných počítačových disket).

Je samozřejmé, že „vzdělání“ může být maskou pro politiku; tak tomu ostatně bylo v československých školách po dvacet let. Kritický rozum může být nahrazen ideologickými dogmaty, předem dané závěry mohou suplovat intelektuální zkoumání. Proto jsme zvláště přísně dbali na to, aby v žádné ze sporných oblastí nebyli naši vyslanci nějakým způsobem předpojatí. Jako nadace jsme stáli mimo arénu politické konfrontace a přes hluboké individuální rozdíly politických názorů jsme se ani jednou na jejich základě nedostali do rozporu. Naopak naše práce je pozoruhodným potvrzením rozdílu, který je uznáván v našem systému zvykového práva, mezi kontroverzní a dělící funkcí politiky a smířovací funkcí charitativní činnosti.

Je nyní naše práce u konce? Doufali jsme, že téměř ano. Ale naši čeští a slovenští kolegové byli zcela jiného názoru. Jejich systém školství, balancující po dlouhá desetiletí na samém pokraji zničení, byl konečně svěřen do rukou lidem, kteří jsou schopni jej zachránit. Ale potřebují znalosti, knihy a technické vybavení; potřebují přepsat osnovy všech předmětů, kde marxismus znemožňoval skutečné poznání nebo stranická privilegia zajišťovala studium pouze dětem vyvolených. Potřebují restaurovat vědecké disciplíny – jako jsou právo, ekonomika nebo politologie – které byly prakticky zardoušeny politickým rozhodováním. Naše práce, tvrdí všichni shodně, nekončí, nýbrž začíná.

Vzdělávací nadace Jana Husa bude otevírat v Brně svou československou kancelář. Všichni, kteří by chtěli pracovat jejím prostřednictvím nebo nám jinak pomoci v podpoře přestavby československých vysokých škol, necht' se laskavě obrátí na naši sekretářku dr. Barbaru Day, 4 Of ford Road, London N1 1DL.